

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

**İLHAM MƏMMƏDOV**  
*BDU, «Azərbaycanşünaslıq»*  
*ETM-nin kiçik elmi işçisi*  
*e-mail: mammadov-1965@mail.ru*

### TOVUZUN TÜRK MƏNŞƏLİ OYKONİMLƏRİNDƏN QIRIXLI

**Açar sözlər:** oykonim, Qırıklı, toponim, tayfa.

**Ключевые слова:** ойконим, Кырыглы, топоним, племя.

**Key words:** oykonim, Qırıklı, toponim, tribe.

**Qırıklı.** Mənşəyi və semantik mənası tədqiqatçılarda eləcə də oxucularda daha çox maraq və mübahisə doğuran oykonimlərdən biri də Qırıklıdır. Qırıklı tarixən vahid bir kənd olmuşdur. Lakin sonrakı artım və inkişafıla bağlı kənd rəsmi olaraq iki yerə bölünmüşdür:

Düz Qırıklı, Dönük Qırıklı. Burada «düz» və «dönük» sözləri eyni adlı yaşayış məntəqəsini bir-birindən fərqləndirmək, coğrafi mövqelərini bildirmək məqsədi daşıyır. Ümumiyyətlə, toponimlərdə cərgəlik xüsusiyyəti çox vaxt obyektlərin eyni adla adlandırılması və onların köməkçi sözlərlə (məsələn, böyük, orta, balaca, kiçik; düz, dönük, əyri; aşağı-yuxarı; birinci-ikinci və s.) fərqləndirilməsi səbəbindən yaranır. Məsələn, Böyük Qışlaq; Orta Qışlaq; Böyük Şamlıq – Bala Şamlıq; Böyük Xoşdarlı – Bala Xoşdarlı; Aşağı Mülkülü – Yuxarı Mülkülü; Düz Qırıklı – Dönük Qırıklı və s.

Yerli sakinlərin fikrincə, kəndin ilkin adı «Qırxlı» olmuşdur. Kənd XX əsrin əvvəllərinə qədər Kür çayının qırağında yerləşdiyinə görə «Qırxlı» adlandırılması mülahizəsi əsas götürülmüşdür. Hətta R.M.Yüzbaşov «Azərbaycan coğrafiya terminləri» kitabında bu kəndin adını xalq deyimi əsasında «qıraqlı» kimi qeyd almışdır. Əlbəttə, heç bir elmi əsası olmayan bu cür izahat xalq etimologiyasıdır. Qırıklı təkcə Tovuzda deyil, Xanlarda, Goranboyda, Borçalıda, Qarabağda (kənd adı), Gəncədə, Dərbənddə (məhəllə adı) Başkeçiddə (yurd adı) və s. müxtəlif coğrafi obyektlərdə özünü göstərir. Hətta İranda, Əfqanıstanda, Türkiyədə, Orta Asiyada da bu adda toponimlər mövcuddur. Vaxtilə Aşağı Qaranlıq (Xocavənd) rayonunda Alqırax (bəzi mənbələrdə Əlqırax) adlı kənd olmuşdur. Bu ad türk dillərində qəbilə, tayfa, nəsil və titül mənasını bildirən «al» sözü ilə formalaşmışdır. Təəssüf ki, taleyüklü bu ad da ermənilər tərəfindən dəyişdirilmişdir. [ 1. c. 20].

Əksər tədqiqatçılar Qırığı əfşar tayfalarının bir qolu kimi vermişdir. Yuxarıda oğuz şəcərəsi ilə bağlı verdiyimiz siyahıda Əfşar Oğuz xaqanın 3-cü oğlu Ulduz xanın 1-ci oğlu olduğu göstərilmişdir. Sonralar bu tarixi şəxsiyyətin adını böyük bir tayfa ittifaqı daşımışdır.

Görkəmli türkoloq Mahmud Kaşğari «Divani-lügət-it türk» əsərində Əfşarı oğuz tayfalarının 6-cı sayında vermişdir. Oğuzların damğalarının (nişanlarının) və boy adlarının mənalərini dəqiqləşdirən Yazıçıoğlu Əli Avşarı «ov həvəskarı» kimi izah etmişdir [1, 120].

Bakıxanov göstərir ki, monqol istilasından əvvəlcə Azərbaycana gəlmiş türkmən əfşarlarından Qırıklı tayfasının çoxu Şah İsmayıl Səfəvinin hakimiyyəti dövründə köçüb getmiş, Əbivərd mülkündə və Kürqan çeşməsi ətrafında məskunlaşmışdır [2, 143].

Lakin bir tarixi həqiqəti də inkar etmək olmaz ki, Zaqafqaziya torpaqlarında qədim türkdilli tayfaların yerdəyişmələri və yaxud gedib-gəlmələri bir növ zəncirvari olmuşdur. Maldarlıqla məşğul olan, köçəri həyat tərzini keçirən (oğuzlar oturaq həyat keçirən türkləri bəyənəmənmiş, onları tənbel türkləri adlandırmışlar) tayfaların taleyi belə idi. Ona görə də Qırıklı tayfasının Azərbaycana gəlişini A.Bakıxanovun göstərdiyi tarixlə, yəni XIII əsrlə məhdudlaşdırmaq, bizim fikrimizcə, düz deyildir.

Elə etnotoponim kimi bu adın daha geniş ərazidə yayılması, onun daha qədim dövrlərdən təşəkkül tapdığını, həm də çox nüfuzlu bir tayfa olduğunu sübut edir.

XII əsrin tarixi sənədlərinə əsaslanan Faruq Sümər Amik ovasında Əfşarların ikinci sülaləsinin yaşadığını göstərir. Müəllif orada Qırıq Xəndan adlı toponimin də adını çəkir [3, 265]. Təəssüf ki, Faruq Sümər Amik ovasının hansı ölkədə yerləşməsi barədə heç bir məlumat vermir. Lakin bizim tədqiqatımızda vaxtilə Əfşar tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdən biri də indiki Gürcüstanın Amid ovası, Amid dağı olmuşdur. XIII əsr qaynaqlarında Amid ovası türkdilli tayfaların yaşayış yeri kimi daha da məşhur olmuşdur. Bu da bir tarixi faktdır ki, monqollar Gəncəyə basqın edəndə Xarəzm şahı

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

Cəlaləddin məhz Amid dağına qaçır və orada da öldürülür. Ola bilsin ki, Faruq Sümərin «Əfşarların ikinci sülaləsi» adlandırdığı qırıklılar Amik deyil, Amid ovalığında yaşamışlar. Bizcə, Amik və Amid eyni toponimik addır. Bu adların hansısa təhrif olunmuşdur.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanın tarixi şəhəri Dəmirqapı Dərbənddə (dər və bənd) də Qırıklı tayfasının izləri qalmışdır. Belə ki, Dərbənddə bu gün də böyük bir qırklar məhəllə məhz qırıklılar adını daşıyır. Eyni zamanda, tarixi qaynaqlarda Dərbənd qalasının ( indi onun xarabaları qalmışdır) hərbi-strateji əhəmiyyətli giriş qapılarından biri «Qırıklı» adlanmışdır. Qalanın sağ tərəfində çox böyük bir ərəzidə köhnə qəbiristanlıq yerləşir. Həmin qəbiristanlıqda qırıklılar ayrıca dəfn olunmuşdur. Qəbir daşlarının üstündə ərəb əlifbası ilə mərhumların soy adı, doğum və ölüm tarixləri həkk olunmuşdur. Bu ovma yazılar bu gün də ayrıca oxunur. Burada hələ 662-ci ildə ərəblərin Dərbənddə ilk yürüşü zamanı şəhid olanların da abidələri vardır. Təəssüf ki, Dərbənd haqqında tarixi – illüstrativ kitabın müəllifi Səlimxan Maqomedov qırıklı tayfası haqqında heç bir məlumatı olmadığına görə qırıklıları qırx sayı kimi başa düşmüş və ərəblərlə döyüşdə qırx igidin qəhrəmancasına şəhid olmasından söhbət açmışdır. Əgər müəllif sitat gətirdiyi Qmelin sualına diqqət versəydi, yaxud bu qəbiristanlığın daşüstü yazılarını yaxşı oxuya bilsəydi, bəlkə də qırıklı soykökünə mənsub mərhumların daşlarını qırx sayı ilə məhdudlaşdırmazdı. Həmin sitatı orijinalda olduğu kimi veririk: «По-видимому, к древнейшему кладбищу где было похоронено сорок воинов, позднее добавили еще ряд захоронений (на вопрос Гмелина, почему могил больше сорока, местные жители ответили, что в последующем здесь хоронились благочестивые люди)» [4, 199].

Bu barədə coğrafiyaşünas Nadir Məmmədovun da məlumatı maraqlıdır. O, Zəngəzur qəzasında bir dağ adında özünü yaratmış qırıklılar barədə yazır: «Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Qırklar dağı adı zirvəsinin sayını yox, orada məskən salan tayfa adını əks etdirir. Bu dağ adı oğuz mənşəlidir. Belə ki, qeydə alınmış adı Oğuz oğlu Uruz (Oğuz xaqanın Uruz adlı oğlu olmamışdır. Uruz oğuz sülaləsinə mənsub Salur Qazanın oğludur) xanın nəslindən olan kırık tayfasının adını tarixi bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır. Dilçilik elminin qanunlarında fonetik baxımdan kırıklılar, qırıklılar halına keçə bilər, görkəmli toponimist – alim, professor S.Mollazadə yazır ki, - lar, -lər, -lı, -li, -lu, -lü sonluqları ilə düzələn məkan, yer adları, eyni zamanda, xalq, etnik qrup adlarını əks etdirir. Deməli, Qırklar dağı keçmişin, əcdadlarımızın adından xəbər verən etnooponimlərdən biridir» [5, 141].

Bu şərhədən də aydın olur ki, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində bu adın qırıklı, qırklı və s. kimi formalarda qeydə alınması yerli sakinlərin tələffüz formaları ilə bağlıdır. Sözdə səslərin yerdəyişməsi (qırıklı) və səsdüşümü (qırklı) hadisəsi baş vermişdir. Bu düzəltmə sözün mənası da qədim türk dillərinə məxsus qır kökü ilə bağlıdır. Qır «yüksək, uca dağ» mənasında işlənmişdir. Bu kökdən (qır) –ıq leksik-grammatik şəkilçi vasitəsilə atributiv, bəzən də substantiv isimlər yaranmışdır.

Yuxarıdakı məlumatlardan aydın olur ki, qırıklılar oğuz törəmələrdən olan ən qədim etnoslardan biridir. Hansı dövrdə bu tayfa Əfşar ittifaqına daxil olmuş və onlarla birgə fəaliyyət göstərmişdir.

Görkəmli tarixi şəxsiyyət, keçmiş inzibati bölgüləri – Şirvan, Qarabağ, Çuxur-səd, Təbriz bəylərbəylərini ləğv edən, əslində vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq istəyən Nadir şah Əfşar da Tovuz rayonundakı Qırıklı kəndində olmuşdur. Kəndin 92 yaşlı qocaman sakini, adlı-sanlı Axunbəyli nəslindən olan Əhməd müəllimin (tibb elmləri doktoru, professor Abbas Axunbəylinin atası) babasından qalma yaddaş dəftərində Nadir şahın 1734-1735-ci illərdə bu kənddə – Sarğızlı tirəsində olması göstərilmişdir. Bu tirədə onun yaxın qohumu olmuşdur. Nadir şah kəndin sosial qayğıları ilə də məşğul olmuşdur. Kənddə tikinti – abadlıq işləri aparmış, su arxı, yol çəkmişdir. Yoğun arx (buna «Ana arx» da deyilir) o dövrün yadigarıdır. Nadir şah kənd camaatının ehtiyacını nəzərə alıb, Zəyəm bazarından istifadə etmələri üçün Zəyəm çayının üstündə bir körpü də salmışdır. Karvan yolu üstündə olduğuna görə körpü sonralar «Dəvə körpüsü» adlanmışdır. Körpünün tağları bu gün də qalmaqdadır. Bundan əlavə, Nadir şah Aşağı Ayıblı kəndi ilə Qırıklı kəndi arasında üç süni təpəcik də düzəltmişdi. Bu təpəciklər Osmanlı türklərindən müdafiə məqsədilə düzəldilmişdir. Əhməd müəllimin dediyinə görə, bu təpəciklərdən biri «Nadir şah təpəsi» adlanmışdır. Əhməd müəllim uşaqlıqda «Nadir şah təpəsi»ndə mal otardığını da xatırlayırdı.

Qırıklı ilə bağlı bir tarixi hadisəyə də öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Tədqiqatçı Roza Eyvazova «Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər» kitabının bir yerində yazır: «Nadir şah Əfşar Qarabağ torpağı uğrunda Osmanlı orduları ilə vuruşurdu. Bu müharibədə Qarabağ elatları şahın

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

tərəfində idilər. Bu elatlardan bir neçəsi, o sıradan Qırıxlı tayfası osmanlıların tərəfinə keçdi. Həmin hadisədən sonra Qırıxlı tayfası «Dönük Qırıxlı» adlandırılmağa başladı» [6, 158].

Biz müəllifin hansı qaynağa əsaslanıb bu tarixi məlumatı yazmasını bilmədik. Lakin bir həqiqəti bilir ki, «dönüklər» ifadəsi Nadir şahın hakimiyyəti dövründə deyil, I Şah Abbasın dövründə yaranmışdır. Bu haqda «Azərbaycan tarixi»ndə yazılıb: «1588-ci ildə, osmanlıların hakimiyyəti zamanı qızılbaşlıların «dönük» adı alan hissəsi türklərə qulluq etməyə başladı, digər hissəsi isə İrana köçdü. Köçənlər I Şah Abbası Qarabağı işğala təhrik edirdilər. Abbasın Azərbaycanın cənub vilayətlərindəki ilk qələbələrini «dönük» lərin xeyli hissəsinin (qacar, alpaut, saatlı, pazuk və qazax tayfalarının çoxu, şəmsəddinli tayfasından bir qrupu, hacılar və s.) Səfəvilərin tərəfinə keçməsinə təkan verdi» [7, 476].

Qırıxlıların Nadir şah «dönük» çıxması ehtimalı azdır. Əksinə, Nadir şahın özünün Qırıxlı soykökündən olması ehtimalı çoxdur. Çünki Nadir şah Gəncəni Osmanlı türklərindən azad edərkən Tovuzdakı qırıxlılara söykənmişdi.

### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Z.Ə.Xasıyev. Tovuzun toponim dünyası. B.,1997.
2. A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm, B., 1951.
3. Fəruq Sumər. Oğuzlar, B., 1988.
4. С.Хан Магомедов. Горная стена. Аулы Табасаранка. М., 1979.
5. Nadir Məmmədov. Azərbaycanın yer adları. B., 1993.
6. Roza Eyvazova. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. B.,1995.
7. Azərbaycan tarixi. B., 1994.

**МАМЕДОВ И. ДЖ**

*БГУ - «Азербайджановедения»  
младший научный сотрудник  
e-mail: mammadov-1965@mail.ru*

В настоящей статье, рассматривается известный ойконим в Товузском районе, Азербайджана, под названием Гырыхлы. Соответственно, по данным местными жителями, оригинальное названия Гарахлы. Само названия обозначает вдоль реки Куры. Такой же топоним существует в Иране, Турции, Средней Азии.

**MAMMADOV I. C.**

*BSU, "Azerbaijan Studying Center"  
SIC Scientist  
e-mail: mammadov-1965@mail.ru*

In present article is investigating one of well known oykonym in Tovuz district place named Girikhli. According to by knowledge of local dwellers named this settlement Garakhli. Rural settlement before beginning of XX this place origin named by their version is mean as along side by Kur river. Appropriate toponym is the same in Iran, Turkey, and Middle Asia.

*Rəyçilər: prof. A.N.Mustafayev, t.e.d. R.C.Süleymanov*

*BDU tarix fakültəsi Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrası nəzdində Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət tarixi ETL-nin 29 iyun 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 10)*